

Ivan M. Havel
 ZÁPISKY
 INTROSPEKTORA

Praha (Oikúmené) 2018, 112 str.

Kniha Ivana M. Havla je netradičním počinem nakladatelství Oikúmené. Od množství zde publikovaných překladů a původních filosofických textů, obvykle vycházejících z kontinentální tradice, se tento svazek svou povahou výrazně odlišuje: nabízí neobvyklé čtení cíleně osobních analýz autorových mikrosnů, k nimž je přístupováno také z hledisek vlastních analytické filosofie. I když *Zápisky introspektora* navazují na předešlé Havlovy knihy s podobným zaměřením, v této se autor poprvé věnuje téměř výlučně metodologii zkoumání a zaznamenávání krátkých snových epizod a načrtává proto-teorii jejich fungování.

Než přejdu k obsahu samotné knihy, dovolím si předestřít důležitý kontext. V poslední době se v českém nakladatelském prostředí téměř výlučně objevovaly publikace, jejichž autoři mají k introspekci negativní postoj. Zřejmě nejextrémnější je z toho pohledu kniha Filipa Tvrdeho *Nesnáze introspekce*, jež nemá pro introspekci jediné dobré slovo a odmítá ji jako

zcela nevěrohodný a přeceňovaný způsob poznání vlastních stavů myslí.¹ Obdobně skeptický je Jaroslav Peregrin, který v knize *Jak jsme zkonstruovali svou vlastní mysl* věnuje introspekci samostatnou kapitolu.² V ní také najdeme argumenty o nespolehlivosti metody sebepoznání vlastních vědomých stavů. Peregrin si však také uvědomuje rozdíl mezi poznáním aktuálních mentálních stavů a etiologií jejich vzniku.

To je důležitý bod. Rozdíl mezi sebepoznáním a nahlédnutím příčin vlastních přesvědčení a stavů myslí se zdá být jasný, ale většina empirických kritik introspekce stojí právě na zjištění, že zkoumané subjekty se zásadně mýlí ve znalosti toho, jak se ve sledovaném stavu ocitli. Mohou například věřit, že výsledek jejich snažení je projevem svobodné vůle, ve skutečnosti však podlehlí zjevné manipulaci. Kritici tak namítají, že subjekty provozující introspekci vlastně nevědí, v jakém stavu myslí se nacházejí. Zjevně jsou tu však směřovány dva různé problémy. Mýlit se v tom, jak jsem k jistému stavu myslí dospěl, a mýlit se v tom, v jakém stavu se momentálně nacházím, jsou dvě zásadně odlišné věci.³

Při této příležitosti uvedu navíc knihu kolegy Tomáše Hříbka *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí*

¹ F. Tvrdý, *Nesnáze introspekce*, Praha 2015.

² J. Peregrin, *Jak jsme zkonstruovali svou vlastní mysl*, Praha 2014.

³ Za pozornost stojí, že oba výše uvedení autoři se opírají o klíčovou práci Erica Schwitzgebela, která veškeré současné diskuse o problematice povahy sebepoznání spustila (E. Schwitzgebel, *Unreliability of Naive Introspection*, in: *Philosophical Review*, 117, 2008, str. 245–273). Oba citují stejný úsek Schwitzgebelovy práce, ale protože každý využívá vlastní překlad, citát vyznívá v každé knize dosti odlišně. Viz F. Tvrdý, *Nesnáze introspekce*, str. 81; J. Peregrin, *Jak jsme zkonstruovali svou vlastní mysl*, str. 59.

v *materiálním světě*.⁴ Hříbek se sice introspekci přímo nevěnuje, avšak vzhledem k tomu, že se jeho teorie vědomí významně blíží současným teoriím fikcionalismu (podle nichž jsou vědomí, jeho obsahy i přístup k nim fiktivní povahy), ani u něj nemůžeme čekat přívětivý pohled na introspekční metodu poznání vlastní mysli. I tato publikace tak nakonec přispívá k dojmu, jež může čtenář nabýt z české literatury dotýkající se daného tématu: věnovat introspekci celou (i když krátkou) knihu, je ztráta času.

Havlova práce, ačkoli by mohla být systematičtější a důkladněji teoreticky založena, pak plní důležitou mezeru v české literatuře právě tím, že poukazuje na důležitost introspekce. Publikace začíná čtivým představením fenoménu mikrosnů – epizodických snových událostí, které trvají často jenom pár vteřin, v nichž se však po každé odehraje určitý děj (příkladem budiž mikrosen, jež autor popisuje následovně: „malé placaté zvíře, připomínající mloka, leze kolébavě vpřed“). Často jde o fragmentární událost, jež časová a prostorová vymezení jsou neurčitá a jejíž teleologie není zjevná, ale i tak pozorovatel konstatuje, že nejde o náhodný shluk obrazů, zvuků a pocitů, ale právě o epizodu s náznakem děje. Tyto sny přitom často trvají (objektivně) jen pár sekund a (subjektivně) nikdy nezachytí uzavřený příběh, jak tomu bývá u běžných snů. Jejich výhoda pro teoretika je však evidentní: mikrosny jsou přístupné „na jeden doušek“, jsou obsahově chudé a veskrze transparentní. Jestliže tedy existuje

materiál, na němž se možnosti introspekce dají dokonale předvést, jsou to právě mikrosny.

Zbylá část knihy se však nechte úplně lehce, ačkoli je rozdělena do krátkých kapitol (jichž je celkem patnáct). Je to zejména proto, že autor čtenáři často vůbec neprozradí, kam jeho úvahy budou směřovat. U každé knihy je žádoucí, aby autor průběžně dával tušit, o čem bude další část a kam argumentace vyústí. V úvodu Havlovy knihy je zadání jasné, když autor představí problematiku mikrosnů a metodu jejich zkoumání, kterou, poněkud neskromně, nazve Introspekce Plus. V dalších částech se však čtenář noří stále hlouběji do detailů zkoumání časové, obsahové a kauzální povahy snové zkušenosti a netuší, proč jsou mu příslušné poznatky předkládány. Naštěstí posledních pár kapitol dojem napraví, když autor nastíní několik pozoruhodných spekulativních závěrů týkajících se tvorby obsahů v mikrosnech.

Knihou není běžným počinem už svým zaměřením na mikrosny. Havel nechce vysvětlovat introspekci jako specifický poznávací nástroj, ani neaspíruje na to zařadit uvedenou metodu pro poznávání vlastních stavů mysli mezi důležité explanační nástroje vědy (jak je to zřejmé z úvahy na str. 24). Zároveň své zkoumání omezuje na jeden konkrétní typ mentálních stavů (totiž právě na mikrosny), takže jakékoli zobecnění by nebylo na místě.

Ve zbylé části recenze se zaměřím na tři filosoficky relevantní oblasti Havlových zkoumání. Začnu epistemologií, přejdu k temporalitě a kauzalitě

⁴ T. Hříbek, *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*, Praha 2017.

vědomých mikroudálostí a skončím u diskuse o modalitě zkoumaných jevů.

Pro ty, jež jsou skeptičtí ohledně fungování introspekce, nemá autor pochopení. Opakovaně zdůrazňuje, že předestřená zkoumání se týkají výsostně jeho vlastních zážitků, přičemž on sám nemá ambici výsledky těchto zkoumání zobecňovat. Zároveň však upozorňuje, že jako původce zpráv o vlastních stavech příslušné poznatky ověřovat nemusí (35)⁵ – sám sobě věří (32). To jsou samozřejmě tvrzení, která nemohou skeptiky uspokojit, avšak ani na tom Havlovi nezáleží – jde mu v posledku o zkoumání svých vlastních stavů.⁶ Dostáváme se tedy na půdu jakési idiosynkratické deskriptivní fenomenologie, jejíž epistemické základy autor odmítá zpochybňovat. Pro nás, jimž skepsa není úplně pochuti, je pozoruhodná zejména jedna skutečnost. Ať jsou základy autorovy metody jakkoliv nepevné, jeho zkoumání, zejména v závěrečné části knihy, jsou velice podnětná (jde například o úvahy o jakosti nazíraných obsahů, o nichž se zmíníme níže). Není to tedy tak, že na nejistých základech se nedá stavět. Naopak, když ponecháme skepsi stranou, můžeme se do detailu věnovat vzájemným závislostem různých aspektů vnitřního světa a zjistíme o sobě skutečnosti, které vůbec nejsou na první pohled zřejmé.

Zaměříme se nyní na úvahy o časové a strukturální povaze mikrosnů.

Havel se počíná pátou kapitolou systematicky věnuje časovosti a aktuálnosti zaznamenávaných vědomých událostí. Je zřejmým paradoxem introspekce, že zachycuje aktuální jevy, které však v okamžiku reflexe – ať už jde o podržení události v mysli, anebo tvorbu trvalého paměťového či písemného zápisu – již aktuálními nejsou. Uvedenou skutečnost Havel podrobně zkoumá pomocí rozšířeného modelu husserlovské retence. Avšak hned první aspekt navrhovaného modelu se zdá být výsostně anti-husserlovský. Havel totiž svoji analýzu retence začíná pouze zdánlivě neproblematickým konstatováním, že prvotní obsah se časovým posunem do bezprostřední minulosti nemění (44). To je sice pravda, ale tato neměnnost neplatí z povahy vlastní mysli, ani jejich obsahů. Je výsledkem poznání vnějšího světa, v němž objekty přetrvávají v čase bez úhony. To samé předpokládáme také o předmětech mysli. Svět tedy určuje mysl, přičemž primárnost vnitřních obsahů mysli je jen zdánlivá.

Stejně tak se můžeme pozastavit nad Havlovým přehledem zkušenostních typů paměti v kapitole 6, kde autor popisuje formy paměti vzhledem k tomu, jak roste časový odstup od fáze, kdy se jev vynořil, a jak se přístup k zapamatovaným obsahům stává stále omezenější. Jednoduše řečeno, když se v mysli vynoří nějaký jev, platí, že čím dříve ho v paměti

⁵ Čísla v závorkách odkazují k paginaci recenzované knihy.

⁶ Avšak – nutno poznamenat – ani tak se Havel nevyhne některým epistemickým otázkám. Například na str. 64 se zabývá retenčním zachycením snové události a konstatuje, že správné uchopení zkušenosti zde závisí na její temporalitě: čím déle událost trvá, tím problematičtější bude její podržení v mysli a následné přesné zpracování.

vyvolám, tím je moje paměťová stopa živější, snadněji se s ní pracuje a přístup k ní je bezprostřednější. Naopak čím jsou stopy starší, tím více ztrácejí na jasnosti a jejich vyvolání z paměti je náročnější (i když některé se znenadání objeví jako živé). Problém pak můžeme spatřovat v tom, že Havel začíná seznam forem paměti retenčním uchováním, což je ale vědomý jev, jenž nemá paměťový rozměr: i když uchovává poměrně přesně předcházející stav, nelze ho vyvolat, svým vyvoláním by narušil stav aktuální. Jev je tedy retenční, nakolik je nepřítomný, aniž by přitom přestával ovlivňovat aktuální vjem.

Podnětné jsou pak Havlovy úvahy o domnělém pohybu, kdy právě retence a intence vjemu vyvolávají u introspektora jasný dojem pohybu, přestože daný vjem působí staticky. Virtuální pohyb je podle autora v mikrosnech často přítomen právě souhrou očekávání a náznaků, které nejsou zcela zjevné, ale které jsou i tak ve vědomí přítomné. Celostní vjem tedy významně přesahuje zrakovou scenerii a také další přítomné vjemové obsahy.

Vyvrcholením knihy jsou závěrečné kapitoly 11 až 14, kde je k vymezení obsahu introspekce připojen nový prvek, jímž je „jakost“, vyjadřující vztah obsahu myslí k vlastnímu já. Mnoho mikrosnů se týká mých záležitostí, dojmů, tušení a obav. Ukazuje se přitom, že pro Havla je introspekce zejména nástrojem poznání této „jakosti“, jenom v ní se dozvídám o *svém* vztahu k prožívanému. To je vskutku pozoruhodný a teoreticky nesmírně

zajímavý výsledek celé knihy – introspekce má svoje pevné epistemické poslání, není jím však poznání vlastní myslí, ale právě odkrývání vztahu vlastního já k příslušným obsahům. Tento závěr nepochybně otevírá pole pro další zkoumání a pozornost by mu měli věnovat nejen filosofové ovlivnění fenomenologií, ale také komunita kognitivních vědců, která se vědomými stavy dlouhodobě zabývá.

Poslední a možná nejzásadnější otázka, kterou chci jako recenzent Havlovy knihy formulovat, se týká modalit událostí, o nichž kniha referuje. Jak se odehrávají ony snové mikroudálosti, na nichž Havel staví svoje úvahy o introspekci? Pokud vezmeme výše zmíněný případ mloka, má se to tak, že jeho zapamatování předchází zrakový vjem, který je shodný s běžným zrakovým vnímáním anebo který je tomuto vnímání alespoň podobný? Jde skutečně o formu vidění? Narážím na studie skeptiků, kteří na historické literatuře o snech a empirických pokusech s lidmi, žijícími mimo moderní svět, ukazují na neudržitelnost tvrzení, podle něhož jsou sny barevné.⁷ Obtíž spočívá v tom, že starší literatura o snech popisuje sny jako nebarevné černobílé epizody. Až s nástupem moderních záznamových médií, které zachycují obraz v barvách, se introspektivní zprávy o snech začínají samy „vybarvovat“. Skeptik zde samozřejmě upozorní, že uvedený fakt poukazuje na nespolehlivost introspekce. My bychom ovšem tvrdili, že funkce introspekce zůstává stejná – jde o to identifikovat aktuální obsah myslí.

⁷ Viz např. E. Schwitzgebel, *Perplexities of Consciousness*, Cambridge (Mass.) 2011.

Pokud jde o právě uvedenou obtíž, dochází pouze k tomu, že podoby obsahů se mění v závislosti na kulturních očekáváních. Ivan M. Havel tento problém bohužel vůbec neprobírá, i když s ním implicitně zápasí. Znepokojuje ho totiž, do jaké míry struktury jazyka ovlivňují způsoby zapamatování a zápisu mikrosnů. Tím však nepřímou naznačuje, že snová událost je již dopředu dána ve své celistvosti. Tu je následně potřeba při rekapitulaci už jen prozkoumat a slovně zaznamenat. Výsledky psychologických experimentů ovšem ukazují, že obsah myslí nabývá finální podobu postupně, sebezpytováním a konfrontací s naším prostředím a lidmi okolo nás.

Vezměme pro ilustraci dennetovský laděný příklad. Mám hlad. Avšak mám hlad na něco konkrétního? Na fazole, maso či rýži? To zjistím až po přečtení jídelního lístku. Na další otázky o mém hladu mi však neodpoví ani restaurační menu. Na kolik gramů/kilogramů jídla mám hlad? A mám hlad také na dezert? To vše zjistím, až když dojm, ačkoli hlad jsem měl už od počátku. Jde tedy o výsledek určitého procesu. Této nedourčenosti se ostatně věnuje i předposlední kapitola Havlovy knížky, i když bez skeptického kontextu. Zde je na místě konstatovat, že ani u mikrosnů není vše dáno předem, nýbrž že jejich obsah se určuje až v následných okamžicích, kdy je zpracováván, a to bez ohledu na to, zda se sen odehraje rychle, nebo zda trvá jen krátce.

Ještě větší problémy se pojí s otázkou nezrakových vjemů. Chutě, vůně, hmatové pocity se ve snech (a vědomí obecně) objevují zřídka a není jasné, zda nejsou jenom výsledkem asociací,

kteří vjem vyvolává. Tím hlavním spouštěčem asociací jsou přitom jazykové výrazy, jimiž pojmenováváme obsahy myslí, případně je přímo do myslí projektujeme. Havel si je vědom role jazyka a jeho diachronního charakteru a ví o problematičnosti lineárního uchopení snových obsahů. Zdá se však, že mu uniká základní rozpor, jenž se zde v jeho chápání introspekce objevuje. Autor na jedné straně považuje obsah introspekce za neproblematicky daný, na druhé straně však upozorňuje na častou spjatost obsahů vědomí s vlastními postoji (zde se jedná právě o zmíněnou kategorii „jakosti“). Jak jsem už poukázal výše, právě zdůraznění vztahu obsahů k vlastním já je jedním z nejsilnějších podnětů knihy. Avšak identita vlastního já není samozřejmá, ustavuje se v interakci s druhými a budováním narativního příběhu o nás samých (bezpochyby zde existují i další mechanismy, ty však nyní necháme stranou). Fakt, že se obsah mikrosnu týká mě, je tedy úplně jiné povahy, než čistý vjem psa, křiku či bolesti. Tento fakt totiž musí být pojmově a narativně ukotven. Samozřejmě, existuje mnoho vlivných filosofických škol, které považují každé vnímání za jazykově podmíněné, na tomto místě však nepokládáme za nutné se k jejich závěrům vyjadřovat. Chceme pouze upozornit na to, že v případě „jakosti“ je jazyk základním médiem, pomocí něhož máme k příslušným obsahům přístup. Zde však Havlova koncepce naráží na významný problém, protože veškeré obsahy mikrosnů jsou podle navrhovaného modelu přítomny stejně bezprostředně.